

Robert Antonin

Model středoevropského typu středověkého státu jako interpretační problém české a polské medievalistiky

Historia Slavorum Occidentis 1(1), 65-76

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ROBERT ANTONÍN

MODEL STŘEDOEVROPSKÉHO TYPU STŘEDOVĚKÉHO STÁTU JAKO INTERPRETAČNÍ PROBLÉM ČESKÉ A POLSKÉ MEDIEVISTIKY

Vzhledem k vývoji české a polské medievistiky několika posledních desetiletí je více než zřejmé, že pole pro potencionální komparaci výsledků historického bádání v obou zemích představuje řešení ožehavého problému výkladového modelu tzv. středoevropského typu středověkého státu. Jakkoli jde o tematiku, která je od roku 2006 reflektována zejména v diskuzích mezi českými historiky, její středoevropská povaha, jakož i okolnosti geneze teorie specifické státnosti ve středověkých Čechách, Polsku a Uhrách, činí z otázek po povaze středoevropského „státu“ 10.–13. století interpretační problém řešitelný pouze na základě široké mezinárodní diskuze a srovnávací metody. Následující text představuje volné zamyšlení nad danou problematikou, jehož snahou je především definice problému a hledání prostoru k jeho řešení. Jako takový si neklade nároky na úplnost všech snesených argumentů. Jde spíše o pokus otevřít přibouchnuté dveře.

Charakteristika teorie

Interpretační rámec teorie „středoevropského typu státu“, uplatňovaný při popisu situace v českých zemích, Polsku a Uhrách, vznikl postupně od 60. let 20. století. K jeho plnému ustavení došlo v 80.–90. letech. Tehdy se také stal, díky systematickému propojování ze sebe vzájemně vycházejících tezí v jediný ucelený rámec výkladu starších dějin dané geografické oblasti, konzistentní teorií, na jejímž základě byl, a mnohdy stále je, vykládán dějinný vý-

voj středoevropského prostoru jako takového. Pokusme se ve stručnosti shrnout hlavní výkladovou linii této teorie¹. Obecně vzato, předkládá svébytný, na západoevropském vývoji nezávislý koncept středoevropské státnosti, který namísto lenního systému využívá v rámci horizontálních i vertikálních vazeb a vztahů v sociální struktuře státně-dirigistické zřízení založené na mocenské a majetkové dominanci panovníka (v Čechách knížete, v Polsku krále a následně knížat a v Uhrách krále), která je udržována prostřednictvím hradské soustavy a služebné organizace.

Zjednodušeně je pak stát takového typu metaforicky označován jako „velká knížecí vesnice“, v níž je vše – výkon moci, správy i soudnictví, jakož i fiskální politika a majetkové transakce všeho druhu – závislé přímo na osobě panovníka. Takový systém neznal nobilitu západního stříhu – tj. šlechtu, která, jako přirozená protiváha panovníka, opírá svoji moc o specifické postavení v rámci společenské struktury (urozenost, která se dědí) a osobní (taktéž dědičný) majetek. Tato společenská vrstva podle teorie středoevropského státu nebyla dosud vytvořena. Její místo v rámci sociální struktury vyplňuje vrstva beneficiářů – na panovníkovi přímo závislých správců věcí veřejných, kteří se ke svým vlivným úřadům dostávali prostřednictvím služby v knížecí družině a při panovníkově dvoře. Mezi přední úředníky pak náleželi především kasteláni jednotlivých hradských obvodů, dále zdejší komorníci, soudci a další úředníci různého druhu a postavení. Obecně lze říci, že středoevropské země ve středověku představovaly v rámci takto vytvořeného nazírání jakési uzavřené rané státy redistributivního typu, v nichž vše náleželo panovníkovi. Cesta k moci v nich vedla pouze přes službu ve státním aparátu, podobně přiznává teorie beneficiářům pouze zanedbatelný osobní majetek – vše, s čím disponují, a na čem zakládají svoji moc, představují pouze výsluhy, jež jim za službu uděluje kníže jako „dobrodiní“.

Při střetu s realitou, která se nám od 13. století stále jasněji odráží v písemných pramenech, se pak model dostává do problematického bodu, v němž je třeba vysvětlit, jak je možné, že během několika málo let došlo k převratné změně zejména z hlediska držby půdy, která se najednou přesouvá do rukou šlechty. Ostatně i zjevení se této nové společenské skupiny (tj. šlechty), které zastánci teorie přiznají podíl na moci v přemyslovském státě, je třeba ná-

¹ Na tomto místě se pokusím o shrnutí základních myšlenek teorie. K citacím jednotlivých prací autorů, kteří se podíleli na její genezi, přistoupím v detailním popisu ustavování teorie, jež bude následovat dále v textu.

ležitě objasnit. V rámci nacionalisticky vystavěné linie českých dějin 13. století vycházející z díla Františka Palackého a umocněné zdrcujícím zážitkem 2. světové války se česká (ale i polská) medievistika postavila k této problematice zpočátku jako k nevlastnímu dítěti. Proměna státnosti je tak vysvětlována negativně jako (západní) feudalizace střední Evropy. Tato feudalizace měla přitom být procesem nepřirozeným a představa o něm souvisela s výkladem o destruktivním průniku německého etnika a německých právních zvyklostí měnících pozitivně vnímané slovanské tradice. Dnes již není pochyb, že v tomto bodě byla teorie středoevropského typu státu silně ovlivněna duchem doby, v níž vznikala. Nejinak tomu však bylo i v 90. letech 20. století, kdy byl na místo termínu feudalizace střední Evropy použit termín privatizace. I tento proces vysvětlující přechod knížecího majetku do soukromých rukou (protože až do doby privatizace vše náleželo panovníkovi-státu), je přitom v rámci teorie, jež je zaměřena především na adoraci státní moci (v čemž je třeba vidět přetrvávající vliv historiografie 19. a počátku 20. století), nazírán se záporným znaménkem – oslaboval totiž stát-panovníka. V současné době je tak model státnosti středoevropského typu přijímán celou řadou českých i polských historiků jako základní paradigmatický rámec výkladu středoevropských dějin 10.–13. století.

Cesta od teorie k paradigmatu²

Pokusme se nyní sledovat vývoj a prosazení výše popsané teorie. Především, že se přitom omezují na dle mého názoru klíčové momenty vedoucí k proměně teorie v paradigma.³ Na jejím počátku stála v Čechách osobnost his-

² Na tomto místě se omezují pouze na odraz proměny teorie v paradigma v rovině historických textů, které k dané problematice vznikaly. Ucelený výzkum problematiky by předpokládal i důkladné zkoumání osobních vazeb mezi jejími tvůrci, popřípadě možností jejich vzájemného intelektuálního ovlivňování prostřednictvím korespondence, studijních pobytů, znalostí sekundární literatury atd. Zkrátka, totální zpracování tématu se v budoucnosti neobejde bez komplexního pochopení socio-kulturního horizontu jednotlivých tvůrců teorie.

³ Termín „paradigma“ zde užívám v původním významu Kuhnovy teorie vývoje vědy, tj. jako vůdčí myšlenky vědeckého poznání v daném období, která v sobě zahrnuje jak intuitivní postoje k oblasti jevů, tak druhy problémů, které jsou uznány relevantní v rámci vědeckého výzkumu, či souhrny přípustných metod a kritérií platnosti vědeckých poznatků, viz T. Kuhn, *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997.

torika Dušana Třeštíka spolupracujícího úzce s původem polskou historičkou Barbarou Krzemieńskou⁴, jejichž společné interpretace povahy státnosti v raně středověkých Čechách se opíraly o práce polských historiků, zejména Karola Buczka a následně Aleksandra Gieysztora⁵. V téže době jako D. Třeštík a B. Krzemieńska aplikoval Buczkovy teze na uherské (slovenské) prostředí Matuš Kučera⁶. Od konce 50. let tak až do roku 1973, kdy se k tematice polemicky vyslovil polský historik Stanisław Russocki⁷, byly vystavěny pilíře modelové teorie středoevropské státnosti, jejíž platnost v roce 1975 podtrhla z polské strany práce Karola Modzelewského⁸. V letech 1978/79 pak došlo k prvnímu zobecnění teorie a její prezentaci prostřednictvím modelového

⁴ B. Krzemieńska, D. Třeštík, *Služebná organizace v raně středověkých Čechách*, „Československý časopis historický“ 12, 1964, s. 135–158.

⁵ K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław 1958; idem, *Uposażenie urzędników w Polsce wczesnofeudalnej*, „Małopolskie Studia Historyczne“ 5, 1964, s. 55–87; A. Gieysztor, *En Pologne medievale. Problèmes du régime politique et de l'organisation administrative du Xe au XIIIe siècle*, „Annali de la Fondazione Italiana per la Storia Administrativa“ 1, 1964, s. 135–156.

⁶ M. Kučera, *K problému včasnostredovekej služobníckej organizácii na Slovensku*, „Historický Časopis“ 12, 1964, s. 552–571; idem, *Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska v 10.–12. storočí*, „Historický Časopis“ 13, 1965, s. 1–52.

⁷ S. Russocki, *Protoparlamentaryzm Czech do początku XV wieku*, Warszawa 1973. Této práci předcházelo několik autorových sond do dílčích témat dotčené problematiky, viz např. idem, *Czesi - Kronika Czechów - Ziemia Czeska*, „Przegląd Historyczny“ 61, 1970, s. 307–314; idem, *Z badań nad czeskim systemem beneficjalnym*, „Czasopismo Prawno-Historyczne“ 23, 1971, s. 33–46.

⁸ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XIII wiek)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975. V 60. letech vyšla z jednotného myšlenkového podhoubí celá řada dílčích studií vzájemně na sebe odkazujících. Své teze dále precizoval Karol Buczek, viz K. Buczek, *O tak zwanych prawach książęcych i królewskich*, „Kwartalnik Historyczny“ 73, 1966, s. 89–110; idem, *Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej (do początku XIV wieku)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej“ 17, 1969, s. 193–230; idem, *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny“ 77, 1970, s. 3–29. Z české strany pak dále přispěl k dotvoření teorie Dušan Třeštík, viz např. D. Třeštík, *K sociální struktuře přemyslovských Čech. Kosmos o knížecím vlastnictví půdy a lidí*, „Československý časopis historický“ 19, 1971, s. 537–567. Součástí procesu ustavování teorie byla i snaha o její mezinárodní uznání. Od konce šedesátých let vycházejí tak některé výše citované práce v německé jazykové verzi, viz M. Kučera, *Die Struktur der Bevölkerung in der Slowakei im 10.–12. Jahrhundert*, „Studia historica Slovaca“ 4, 1966, s. 7–82; B. Krzemieńska, D. Třeštík, *Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterliche Böhmen*, [w:] *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, red. F. Graus, H. Ludat, Wiesbaden 1969; M. Kučera, *Anmerkungen zur Dienstorganisation in frühmittelalterlichen Ungarn*, „Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského“ 21, „Historica“ 1970, s. 113–127.

typu státnosti uplatněné na celou středoevropskou oblast i v české historiografii. Opětovně se tak stalo v pracích B. Krzemiénské a Dušana Třeštíka⁹. Proces ustavování teorie a její přeměny v paradigmatické ukotvení (a současně omezení) jakéhokoli dalšího výkladu o starších dějinách v dotčeném geografickém prostoru, pokračoval dále zejména v pracích Josefa Žemličky v 80. letech 20. století a nezastavil se ani po změně politických poměrů v zemích tzv. východního bloku v první polovině let 90. O formách státnosti ve střední Evropě 10.–12. století a jejich proměnách ve století 13. se v této době již nevedla diskuze¹⁰. Teorie obecně převládla a stala se východiskem pro interpretaci jednotlivých historických událostí. Za všechny příklady takového postupu lze považovat výklad sporu mezi králem Václavem I. a jeho synem Přemyslem (Otakarem II.) v letech 1248/49 z pera Josefa Žemličky¹¹. K interpretaci události přistupuje dotčený autor s apriorním předporozuměním problému, jež je založeno na představě, podle které vyvolala spor mezi českým králem a jeho synem poslední snaha drobných beneficiářů o zvrácení společenského pohybu ubírajícího se směrem ke konstituci pozemkové šlechty. Ačkoli cílem mého přehledového zamyšlení není snaha řešit tento detailní problém, je třeba připomenout, že výše uvedená interpretace se neopírá o výpověď pramenů – identifikaci odbojníků, kteří se zaštitili mladým markrabětem, prameny nedovolují – ale pracuje čistě s teorií založené na modelu středoevropského státu a jeho privatizace ve 13. století.

⁹ Stalo se tak zejména ve dvou studiích. První představuje společná práce B. Krzemiénské a Dušana Třeštíka, viz B. Krzemiénska, D. Třeštík, *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století)*, „Hospodářské dějiny” 1, 1978, s. 149–230; v němčině vydáno roku 1979 pod názvem *Wirtschaftliche Grundlagen des frühmittelalterliche Staates im Mitteleuropa (Böhmen, Polen, Ungarn im 10.–12. Jahrhundert)*, „Acta Poloniae Historica” 40, 1979, s. 5–31 a dále pak ve studii Dušana Třeštíka, viz D. Třeštík, *Přeměny české společnosti ve 13. století*, „Folia Historica Bohemica” 1, 1979, s. 134–154.

¹⁰ Mezi práce vzniklé v tomto období, z nichž vybírám jen ty nejznámější, náleží mj. kolektivní dílo *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*, red. J. Čišeny, F. Hejl, A. Verbík, Praha 1984; *Typologie raně feudálních slovanských států*, red. J. Žemlička, Praha 1987; J. Žemlička, *Ideologie státu posledních Přemyslovců*, „Folia Historica Bohemica” 12, 1988, s. 123–142; idem, *Ke zrodu vrcholně feudální „pozemkové” šlechty ve státě Přemyslovců*, „Časopis Matice moravské” 109, 1990, s. 17–38. Podobně vznikaly práce dále posilující platnost teorie i v Polsku, viz K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.

¹¹ J. Žemlička, *Odboj královice Přemysla v letech 1248–1249 a jeho sociální zázemí*, „Československý časopis historický” 33, 1985, s. 564–586.

Definitivní ustavení výkladového rámce českého raného středověku na základě střeoevropského modelu jako paradigmatu přineslo v roce 1987 vydání popularizační práce Josefa Žemličky: *Století posledních Přemyslovců* a následně roku 1997 a 2002 i odborné veřejnosti určené knihy téhož autora *Čechy v době knížecí* a *Počátky Čech královských 1198–1253 (Proměna státu a společnosti)*, které představují syntetické shrnutí dané problematiky, v němž se model střeoevropského typu středověkého státu stává apriorní složkou výkladu – tedy předpokládanou a dále nedokazovanou premisou celku dějin¹².

Zpochybnění paradigmatu

To však již pomalu dozrával čas k postupnému zpochybnění teorie. Kořeny odlišného postoje při interpretaci fungování střeoevropských států v raném a vrcholném středověku sahají k již zmiňované práci polského historika Stanisława Russockého z roku 1975, neboť již tento autor poukázal na četné slabiny teorie¹³. Následně v několika dílčích studiích upozornil na řadu výjimek potvrzujících pravidlo Libor Jan, jenž své závěry poprvé shrnul roku 2000 v knize *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy* a následně svůj výklad rozšířil roku 2006 v knize *Václav II. a struktury panovnické moci*¹⁴. V těchto pracích autor poukázal na příkladě konkrétních problémů na neudržitelnost obecné platnosti teorie modelu střeoevropského státu jako celku. Jednoduše řečeno, teorie nebyla a není schopna zodpovědět otázky, které nejsou v jejím rámci nijak dokazovány, ale pouze paradigmaticky přijímány. Kritika paradigmatu z pera L. Jana tak ukázala slabinu teorie především v rovině chápání střeoevropské středověké vrstvy urozených, a to jak v jejich mocenském (politickém) postavení, kde vede jeho výklad k hypotéze o dualistickém rozložení sil v rámci přemyslovského regna, tak v rovině jejich majetkové výbavy. Zde prameny, pokud jsou interpretovány mimo apriorní rámec para-

¹² Idem, *Století posledních Přemyslovců*, Praha 1986; idem, *Čechy v době knížecí*, Praha 1997; idem, *Počátky Čech královských 1198–1253 (Proměna státu a společnosti)*, Praha 2002.

¹³ Viz pozn. č. 7.

¹⁴ L. Jan, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000; idem, *Václav II. a struktury panovnické moci*, Brno 2006. Z hlediska fungování středověké společnosti v Čechách a na Moravě lze však za jeden z prvních pokusů o revizi paradigmatu vnímat i práci Tomáše Petráčka, viz T. Petráček, *Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století: K poznání hospodářských a sociálních dějin českých zemí doby knížecí*, Praha 2002.

digmatu, jenž sám v sobě předjímá výsledky interpretace, odhalují dvojí povahu majetku českých *nobiles* – majetek ryze soukromý (dědičný) a majetek benefičiární – tj. půdu, kterou drží *in nomine suppa* – jako *beneficium*, které autor charakterizuje jako českou formu dočasně udělovaného léna za prokázané služby¹⁵. Domyšleno do konce, vývoj v českých zemích, potažmo v Polsku a snad i Uhrách nelze podle četných výjimek z modelové situace postulované paradigmatickým, tj. výjimek, z nichž se stávají de facto pravidla, dále považovat za hluchý a slepý ke společenským strukturám a jejich změnám v západní Evropě.

S tímto závěrem v mnohém rezonují poznatky a postřehy dalšího z českých historiků Jana Klápštěho, který systematicky sledoval a popsal proměnu českých zemí od 10. do 14. století v knize *Proměna českých zemí ve středověku* roku 2005¹⁶. Aniž by se Jan Klápště ostentativně vymezil vůči paradigmatu středoevropského typu státu jako celku, ve svých úvahách, které zasazuje vývoj v českých zemích do širokého rámce proměny evropské společnosti 10.–14. století, ukázal, že paradigmaticky postulované předěly mezi redistributivním a privatizovaným přemyslovským státem neexistují. Součástí jeho argumentace je zcela odlišné chápání fenoménu změny v rámci struktur evropské společnosti. J. Klápště ji pojímá jako samotnou charakteristiku společnosti, nikoli jako anomálii, která tvoří mezistupeň mezi dvěma „klidovými“ stavy, v nichž se společnost nachází. Výraznou spojnicí mezi stanoviskem J. Klápštěho a L. Jana představuje docenění politické moci nobility – tj. faktického mocenského dualismu, který v raně středověkých Čechách fungoval, jakož i podobný pohled na majetkové zázemí českých a moravských předáků.

Obrana paradigmatu a jeho „sebepotvrzení“

Reakce zastánců paradigmatu na sebe nenechala dlouho čekat a již roku 2007 proběhla na stránkách Českého časopisu historického polemika, již vedli Dušan Třeštík a Josef Žemlička (v jeho člancích otiskovaných v tomto časopise

¹⁵ Pro detailnější seznámení se závěry L. Jana odkazují čtenáře na literaturu uvedenou výše i dále v poznámkách.

¹⁶ J. Klápště, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005. Z dřívějších prací uvedu s tematikou úzce související práci: idem, *Změna – středověká transformace a její předpoklady*, *Mediaevalia Archeologica Bohemica* 1993, PA-Supplementum 2, Praha 1994, s. 9–59.

je polemika i nadále přítomna) proti závěrům knih Libora Jana¹⁷. O palčivosti jeho námitek vůči paradigmatu svědčí mimo jiné mnohé osobní výpady řečených oponentů, mířící mnohdy zcela mimo věcný rámec diskuze. Otevření této polemiky přispělo i k potřebě opětného sebezpotvrzení paradigmatu v podobě reprezentativní publikace *Přemyslovci. Budování českého státu*¹⁸. V ní výše uvedení autoři, kteří zpracovávali klíčové pasáže tohoto velkolepého kolektivního díla, přehlížejí kritické hlasy z předchozích let a vahou své autority, jíž se u odborné i laické veřejnosti po několik desetiletí těší, opětně ze svých hypotéz vytvářejí jediný výkladový rámec dějin českých zemí za vlády přemyslovské dynastie¹⁹. Tento postup nezůstal bez pozitivního i kritického ohlasu a v současné době polemika o povaze a fungování raného a vrcholně středověkého přemyslovského regna v české historické vědě nadále pokračuje²⁰.

¹⁷ D. Třeštík, J. Žemlička, *O modelech vývoje přemyslovského státu*, „Český časopis historický“ 105, 2007, s. 122–163; L. Jan, *Skrytý půvab „středoevropského modelu“*, „Český časopis historický“ 105, 2007, s. 783–862; J. Žemlička, *O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví. K rozsahu a kvalitě velmožské pozemkové držby v přemyslovských Čechách*, „Český časopis historický“ 107, 2009, s. 269–308.

¹⁸ *Přemyslovci. Budování českého státu*, red. P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička, Praha 2009.

¹⁹ Svůj názor na tuto publikaci jsem vyslovil již v recenzi, viz R. Antonín, (rec.) *Přemyslovci. Budování českého státu*, „Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis“ 3, 2010, s. 235–241.

²⁰ Zejména vydání připomínané knihy *Přemyslovci. Budování státu*, ale i další práce zastánců oprávněnosti paradigmatu vyvolaly vlnu kritiky ze strany L. Jana a M. Wihody otevírajících novou polemiku na stránkách Časopisu Matice moravské, viz M. Wihoda, *Přemyslovská medievistika o sobě a sobě. Melancholické rozjímání nad „budováním českého státu“*, „Časopis Matice moravské“ 128, 2009, s. 447–460; L. Jan, *Hereditas, výsluhy, kastelánie. Několik poznámek k terminologii a metodologii současné historiografie přemyslovského období*, ibidem, s. 461–472. Ke kritice formy, v níž je teorie modelu středověkého státu ve střední Evropě podána v knize *Přemyslovci. Budování českého státu*, se ve své recenzi na stránkách Českého časopisu historického přidal i Václav Bůžek, viz V. Bůžek, (rec.) P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička (edd.), *Přemyslovci. Budování českého státu*, „Český časopis historický“ 108, 2010, s. 306–311. Naopak kladně hodnotí tuto knihu ve své recenzi Tomáš Velímský, viz T. Velínský, (rec.), P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička (edd.), *Přemyslovci. Budování českého státu*, „Studia Mediaevalia Bohemica“ 1, 2009, s. 106–111. Jednou z posledních studií obhajující platnost paradigmatu, jež vyšla před odevzdáním textu k redakci je text Josefa Žemličky, viz J. Žemlička, *K ústrojí přemyslovského státu. Čechy a Morava jako země, království, markrabství*, „Český časopis historický“ 108, 2010, s. 381–405.

Jak se „děje“ vědecká revoluce

Přehlédneme-li přitom výsledky a průběh dosavadní diskuze k tomuto tématu, nelze si nepovšimnout, že zastánci teorie středoevropského typu středověkého státu ve svých reakcích zcela přehlédli práci Jana Klápštěho, jehož závěry, domyšleno do důsledků, jsou pro paradigma stejně rozkladné jako napaďané hypotézy Libora Jana. V této rovině vědecké praxe se podle všeho plně projevuje pravidlo inkomensurability, tj. nesouměřitelnosti, vědeckých teorií, na něž upozornil již připomínaný Thomas Kuhn. Závěry Jana Klápštěho se totiž opravdu pohybují zcela mimo rámec teorie středoevropské státnosti a jeho vnímání změny jakožto atributu společnosti nelze teorií předpokládající naopak střídání statických stádií prostřednictvím revolučních změn (anomálií), v žádném případě poměřovat²¹.

Pokud jsme již připomněli jméno Thomase Kuhna, je nutné položit si otázku, jak si v rámci jeho teorie vývoje vědy stojí hypotézy D. Třeštíka a J. Žemličky na straně jedné a L. Jana na straně druhé. Ty nalezly naopak řadu styčných momentů a jsou v současné době diskutovány. Jak jsem se již pokusil ukázat, lze model středověké státnosti ve střední Evropě chápat jako paradigma vytvořené v rámci širokého vědeckého konsensu, tedy jako dále nediskutovanou substrukturu jakékoli další teorie, která se nemůže vymanit z jeho mantinelů. Je všeobecně známo, že Kuhn chápal opuštění stávajícího paradigmatu a jeho vytlačení paradigmatem jiným jako revoluční proces v rámci vývoje vědy, proces, který však závisí v prvé řadě na širokém konsensu vědecké společnosti²². Stojí snad česká medievistika na počátku takovéto revoluční změny?

Domnívám se, že nikoli. Pro srovnání postojů zastánců stávajícího paradigmatu a jejich kritiků, je zřejmě příhodnější použít teorii vědeckého vývoje jako „výzkumného programu“ předestřenou Imre Lakatosem. Její podstatou je představa tvrdého jádra výzkumného programu (teorie), které se nemění a obalu podléhajícího v rámci vývoje vědy změně. Jádro teorie tvoří takové výroky, které se již dále nezkoumají a jsou považovány za pravdivé

²¹ O nesouměřitelnosti viz T. Kuhn, *Struktura vědeckých revolucí*, zejm. s. 115–136, 148 n.

²² Viz *ibidem*, s. 75–114, kde pojímá vývoj v rámci vědy jako reakci na její stav krize způsobený střetem konkurenčního paradigmatu odhalujícího nové a nové anomálie v rámci paradigmatu platného. Kuhn chápe revoluci ve vědě jako nezbytnou pro její další vývoj.

– zhruba na úrovni Kuhnova vědeckého paradigmatu²³. Pokud bychom byli konkrétní, pak kníže či král zůstávají v obou teoriích, které poměřujeme, knížetem a králem, stát je i nadále státem a majetek majetkem. Ale obal – tj. dílčí teorie (např. o vzájemném poměru kníže-šlechta, šlechta-majetek atd.) se mnějí a jsou problematizovány. Diskuze nad těmito změnami se však odehrává v rámci jednoho pevného jádra, které vlastně umožňuje porozumění námitkám oponenta.

Při řešení otázky dalšího vývoje v rámci střetu dotčených teorií je také třeba poukázat na fakt, že jejich interakce vykazuje téměř všechny jevy, na které ve své kritice vývoje evropské vědy upozornil Paul Feyerabend, jenž poukázal na to, že humanitní vědy nelze odtrhnout od života společnosti. Právě proto mají na reálný vývoj v nich neustále vliv sociální a politické faktory, které se stávají rozhodujícími pro uznání platnosti teorie. Z toho vyplývá samozřejmě nebezpečí proměny teorie v ideologii, kterému je možno zabránit pouze názorovou pluralitou²⁴. Mezi Feyerabendem uvedenými sociálně-politickými faktory regulující vývoj a přijetí vědecké teorie, které nalézáme i v našem konkrétním sporu o povaze středoevropské státnosti mezi 10.–13. stoletím, náleží např. *Společenská objednávka*, již nalézáme v motivačních horizontech obou znesvářených stran, neboť jak zastáncům „modelu“ tak jeho odpůrcům jde především o odhalení podstaty fungování státu. Samotné vymezení předmětu bádání, potažmo sporu, je tak dáno především společenskou objednávkou platnou v době, kdy teorie vznikají. Ta se po celé 20. století ve vztahu k českým dějinám de facto nemění. Počáteční absence samostatného státu, po jejíž potřebě volal nacionalismus 19. století, byla nahrazena několikerou frustrací společnosti z života v totalitních systémech. Stát a státnost

²³ Práce Imreho Lakatose byla vydána po jeho smrti v souhrnné publikaci, viz I. Lakatos, *The methodology of scientific research programmes*, red. J. Worrall, G. Curie, Philosophical Papers, I., Cambridge University Press 1980, zde vzhledem k našemu tématu zejména oddíl *Falsification and the methodology of scientific research programmes*, s. 8–101, o tvrdém jádru teorie a jejím obalu zejm. s. 48–51. (poprvé publikováno [w:] *Criticism and the Growth of Knowledge: proceedings of the International colloquium in the philosophy of science*, red. I. Lakatos, A. Musgrave, London 1965).

²⁴ Na tyto faktory, které se podílejí na vývoji vědy, a jež de facto porušují veškerá metodologická a etická pravidla vědy, upozornil Feyerabend v roce 1975, ve své práci *Against Method*, se kterou jsem pracoval v českém překladu třetího revidovaného vydání z roku 1993, viz P. K. Feyerabend, *Rozprava proti metodě*, Praha 2001. K dalším zásadním pracím tohoto autora vztahujícím se k našemu tématu náleží kniha *Science in a Free Society*, London 1978.

jsou tak pro českou společnost dodnes jednou z hlavních motivací historického výzkumu. Dalším působícím faktorem zde je *Generační střet*. Platí totiž, že kritizované paradigma vznikalo na základě konsensu vědců, kteří začínali působit v rámci struktury vědeckých institucí od 60. nejpozději 70. let. 20. století. V této době dochází nejen ke genezi teorie, ale i k posilování autority jejich tvůrců. Právě tato autorita dává vzniknout paradigmatu, které je zpochybněno generací odborníků, kteří začínají působit v rámci struktur vědeckých institucí od počátku 90. let téhož století, popřípadě od počátku století následujícího. Pevnost jejich pozice v diskuzi může přitom sehrát rozhodující roli pro vytváření jejich odborné autority v rámci vědeckého oboru. (Za výjimku zde lze označit Jana Klápštěho, jehož teorie a východiska nejsou s paradigmatem souměřitelné). Jako faktor ovlivňující tvorbu obou soupeřících teorií je možné označit *Vliv aktuální politické situace na tvorbu teorie*. Ten do značné míry vyplývá z předchozího. Zatímco teorie velké knížecí vesnice vzniká v ovzduší státního dirigizmu socialistického Československa a teorie o revoluční proměně Čech a Moravy ve 13. století zase v období divoké privatizace počátku 90. let, kritika obojího výkladového rámce spadá de facto do politické situace druhé poloviny 90. let, oživované snahou o vytvoření pluralitní občanské společnosti. Případně je tato kritika ovlivňována současným voláním po změně a apolitizaci společnosti, odrážejícím se např. v úspěchu protikorupční rétoriky užívané v parlamentních i komunálních volbách 2010. Pro úplnost jmenuji i další faktory Feyerabendovy teorie, které dle mého soudu ovlivňují i současný názorový střet v rámci přemyslovské mediévistiky. Jejich podrobný rozbor by však jistě vyžadoval svébytné detailní zpracování, na něž v tomto krátkém zamyšlení o možných styčných bodech českého a polského historického bádání nezbyvá již dostatek prostoru. Jedná se o: *Střet centra a periferie*, dále pak *používání důkazů vedených samotnou teorií pro její legitimizaci a jejich účelný výběr a odvolávání se na odborný konsens s teorií na úrovni mezinárodního fóra*. Obecně lze shrnout, že s těmito faktory nakládají ať již vědomě nebo neuvědoměle všichni zúčastnění.

Závěr

Feyerabendem zdůrazněná neodlučitelnost humanitních věd od života společnosti tak přivádí diskuze, které v rámci nich probíhají, mnohdy do slepých

uliček. Cílem výše uvedeného rozboru není proto snaha o rozsouzení sporu o platnost modelu středoevropského státu ve středověku, ale pokus poukázat na jeho jádro a kořeny, z nichž některé lze vzhledem ke společenské roli humanitních věd označit za kořeny bludné. Domnívám se proto, že má-li být další diskuze na téma fungování raně středověkých státních útvarů na území dnešních Čech, Moravy, Polska, Slovenska či Maďarska opravdu efektivní, musí být vedena na úrovni mezinárodního vědeckého fóra, usilujícího o eliminaci všech Feyerabendem uvedených faktorů ovlivňujících vývoj vědecké teorie. Vzhledem k tomu, že počátky výkladového rámce modelu středoevropské středověké státnosti vedou k polským autorům, jakož i vzhledem k opětovnému otevírání této problematiky současnou polskou historickou vědou²⁵, vidím právě na tomto poli bádání nesmírně široké možnosti pro křížovou spolupráci polské a české medievalistiky.

The Central European Medieval State Model as an Interpretative Problem of Polish and Czech Medieval History Studies

The paper aims to present both complex nature and multiple origins of deep-seated conflict with reference to validity of Central European medieval state model. The author emphasizes that the discussion on early medieval forms of state on territories of contemporary Czech Republic, Moravia, Poland, Slovakia or Hungary may be continued only on international scholarly forum that eliminates all socio-political factors (see Feyerabend) influencing the development of scientific theory and method. The origin of narrative framework for understanding and creating the Central European medieval state model should be linked with Polish authors. In contemporary Polish historiography that issue is being raised again. Thus we may expect that return of that subject of research would provide us a wider framework for scientific cooperation between Polish and Czech medieval history studies.

²⁵ Za všechny uvádím zejména práci: J. Wroniszewski, *Król jako właściciel ziemski w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. A. Marc, M. Wilamowski, Kraków 2005, s. 103–135.